

Ա.Ս. ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ

ԵՐԻՏԱՌՈՒՔԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՈՒ ՀՈՂԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆԻՅՈՅՈՒՆԻՉ
ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄՆԵՐ
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

А. С. АМБАРЯН

НАЦИОНАЛЬНАЯ И ЗЕМЕЛЬНАЯ
ПОЛИТИКА МЛАДОТУРОК
И ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ
В ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ
(1908—1914)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1979

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԽՆՏԻՏՈՒՏ

Ա. Ա. ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ

ԵՐԻՑԹՈՒԻՐՔԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՈՒ ՀՈՂԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ
ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(1908—1914)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1979

Աշխատության մեջ վերլուծվում է Երիտրուքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում 1908—1914 թթ., ցույց է տրվում աշխատավոր զանգվածների կացության վատթարացումը, լուսարանվում են նրանց ազատագրական շարժումները։ Միաժամանակ բացահայտվում է հայ հասարակական-քաղաքական տառենութերի գիրքորոշումը այդ շարժումների նկատմամբ։ Հատուկ ուշադրություն է դարձվում երիտրուքերի վարչակարգի գեմ մղվող պայքարում Արևմտյան Հայաստանի աշխատավորների համագործակցության հարցին։

**Պատ. խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Հ. Մ. ԳՈՂՈՎՅԱՆ**

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորնել գրախոսներ պատմական գիտությունների դոկտոր Հ. Գ. Խնձորեսկյանը և պատմական գիտությունների թեկնածու Գ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆը

**Հ 10601
Հ 703/02/-79 31-78**

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սովետական պատմաբանները մի շարք արժեքավոր աշխատություններ են գրել երիտթուրքերի մասին և ցույց տվել նրանց դասակարգային էությունը, կատարած հեղաշրջման սահմանափակ բնույթը, շովինիստական գործունեությունը, այլազգիների ու թուրք աշխատավորների հանդեպ կիրառած բռնություններն ու ճնշումները, արկածախնդրական արտաքին քաղաքականությունը և այլն. Նրանք հատուկ ուշադրություն են դարձրել «Իթթիհատ վե թերաքի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության կամ իթթիհատի հակահայկական գործունեությանը և մերկացրել նրա հայաշինչ քաղաքականությունը¹:

¹Տե՛ս Վ. Ա. Հորկո-Կրյայսին, История революции в Турции, М., 1923. И. Бугаев, Проблемы Турции, Л., 1925. Б. А. Борян, Армения, Международная дипломатия и СССР, М.—Л., ч. I, 1928, ч. 2, 1929. Х. З. Габидуллин, Младотурецкая революция, М., 1936. А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948, *его же*, 50-летие младотурецкой революции, М., 1958. Б. Данциг, Турция, М., 1949. Н. В. Карапетян, Армянский вопрос в Турции и политика империалистических держав накануне первой мировой войны (1908—1914), М., 1950 (автореферат). А. С. Тверитинова, Младотурки и пантюркизм («Краткие сообщения Института востоковедения», М., 1956, т. XXII). Е. К. Саркисян, Экспансионистская политика османской империи в Закавказье, Ереван, 1962, *его же*, Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начала XX вв., Ереван, 1972. М. С. Лазарев, Курдистан и курдская проблема, М., 1964. «Геноцид армян в Османской империи», Ереван, 1966. С. М. Акопян, Западная Армения в планах империалистических держав в период первой мировой войны, Ереван, 1967. Ю. А. Петросян, Младотурецкое движение, М., 1971. А. О. Арутюнян, Кавказский фронт (1914—1917), Ереван, 1971. Г. З. Алиев, Турция в период правления младотурок, М., 1972. С. С. Степанян, Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975. О. Г. Инджикян, Буржуазия Османской империи, Ереван, 1977. В. И. Шпилькова, Младотурецкая революция, 1908—1909 гг., М., 1977. Վ. Ա. Պարսիմյան, Հայ ժողովրդի պատմություն (1801—1917), Երևան, 1967. Ա. Խ. Մեծացականյան, Հայացական աշխատավոր աշխատություն (1908—1917), Երևան, 1967.

Երիտթուրքերի հակաժողովրդական ու հայասպան քաղաքականության մասին բազմաթիվ գրքեր ու հոդվածներ են հրատարակվել նաև սփյուռքում:

Սակայն մինչև այժմ անբավարար են ուսումնասիրված կամ սովերում են թողնված այնպիսի կարևոր պրոբլեմներ, ինչպիսիք են՝ երիտթուրքերի հողային քաղաքականությունը Արևմտյան Հայաստանում, Արևմտյան Հայաստանի քաղաքային աշխատավորության ելույթները, գյուղացիական շարժումները, զինվորական հուզումները, քաղաքական շրջանների դիրքորոշումը 1908—1914 թթ. և այլն: Ներկա աշխատության մեջ մենք փորձում ենք լուսաբանել այդ հարցերը: Միաժամանակ շանում ենք ավելի հանգամանորեն վերլուծել իթթիհատի վարած ազգային քաղաքականությունը և գյուղացիության դժնդակ կացությունը նրա կառավարման տարիներին: Ուսումնասիրելով երիտթուրքերի քաղաքականությունն Արևմտյան Հայաստանի ժողովուրդների նկատմամբ, ինչպես և այդ ժողովուրդների պայքարը նրանց դեմ առանձին-առանձին, մենք ցույց ենք տալիս այդ պայքարի դասակարգային բովանդակությունը, շեշտելով, որ մի կողմում կանգնած էին Արևմտյան Հայաստանի

Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ուսումնական համարակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965; Զ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտյանայությունը, Երևան, 1965; Ա. Ս. Համբարյան, Ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856—1914), Երևան, 1965; Հ. Մ. Պողոսյան, Ձեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969; Կ. Խ. Քարամյան, Հայ ժողովրդի պատագրական պայքարի օբինաշափության հարցի շուրջը, Երևան, 1969; Նույնի Արևմտահայերի դրությունը, «Հայեական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը XIX դ. վերջին քառորդին և XX դ. սկզբին, Երևան, 1972 (դիսերտացիա): Մ. Վ. Արգումանյան, Հայաստանը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Երևան, 1972: Զալալե Զալիլ, «Ըստե քուրդա ամսագիրը որպես Հայ սկզբի գրական հասարակական-քաղաքական մտքի ուսումնասիրման աղյուսը: Կարեն Զալանի, Արժեքավոր վավերագրեր Հայ-քրդական բարեկամական կապերի պատմությունից («Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները և ժողովուրդները», Հատ. VII, Քրդագիտություն, Երևան, 1975, էջ 168—192, 226—249), Մ. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի պատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976, «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության գաստաթղթերում (1828—1923)», Երևան, 1972:

Սովետական պատմաբաններից բացառություն է կազմում Ա. Դ. Նովիչկը, որը խոսելով երիտթուրքերի շովինիզմի մասին 1908—1914 թթ., գոնես մի նախադասությամբ շիդատապարտում նրանց հականայիկական, հայաշինչ քաղաքականությունը: Դրա փոխարեն նա հարկ է համարել զետեղել իր աշխատության մեջ թուրքական սովորանների, երիտթուրքերի և նման ոճագործների նկարները (տե՛ս Ա. Դ. Խօսչչեա. Տյրցիա, կրատկայ история, Մ., 1965).

ժողովուրդոների շահագործող վերնաշերտերը՝ իրենց հովանավոր ու պաշտպան իթթիհատի հետ միասին, իսկ մյուսում՝ կեղեքվող ու հարստահարվող ազգությունների աշխատավոր գանգվածները։ Հատուկ ուշադրություն ենք դարձնում նաև Արևմտյան Հայաստանի ժողովուրդների համագործակցության հարցին և վեր հանում նրանց համագործակցության առանձին դեպքերը։

Երիտթուրքերի տիրապետության ժամանակաշրջանի արևմտահայ ազգային-ազատագրական ու սոցիալական շարժումները անցյալում նղած շարժումների օրգանական շարունակությունն էին։ Եվ չէր կարող այլ կերպ լինել, քանի որ 1908 թ. թեև թուրքիայում կատարվել էր հեղաշրջում, կապիտալիստական հարաբերությունները XX դարի սկզբին XIX դարի երկրորդ կեսի համեմատությամբ որոշ շափով առաջադիմել էին, սակայն դեռ պահպանվել էին թուրքական բռնապետությունն ու ֆեոդալական կարգերի տիրապետությունը։

Արևմտահայ աշխատավորության ազատագրական պայքարը ինչպես անցյալում, այնպես էլ երիտթուրքերի կառավարման տարիներին. իր բռնապետությամբ բուրժուազիա-դեմոկրատական էր և ընթանում էր երկու թերով՝ լիբերալ-բուրժուական ու դեմոկրատական²: Առաջինը դեկավարում էին բուրժուական կուսակցությունները, որոնք ձգտում էին հաստատել Արևմտյան Հայաստանում ինքնավարություն՝ իրենց դասակարգի գերիշխանությամբ, իսկ երկրորդը՝ դեմոկրատական մտավորականները կամ ժողովրդական շարժումների բովից ծնված, աշխատավոր զանգվածների դասակարգային շահերն արտահայտող անհատները, որոնք ձգտում էին վերացնել բռնապետական կարգերը, ֆեոդալական-ճորտատիրական հարաբերությունները և հասնել արմատական դեմոկրատական վերակառուցումների։ Զնայած նշված տարրերություններին, այդ երկու շարժումներն էլ առաջադիմական էին, որովհետև դրանք ճնշված ազգի ելույթներն էին գերիշխող ու կեղեքվող վարչակարգի դեմ։ Վ. Ի. Լևինը 1914 թ. փետրվարին գրում էր. «Ճնշված ազգի յուրաքանչյուր բուրժուական նացիոնալիզմի մեջ կա համադեմոկրատական բովանդակություն ընդդեմ ճնշման, և հենց այդ բովանդակությունն է, որ մենք անպայման պաշտպանում ենք...»³:

² Արևմտահայ ազատագրական շարժումների այդ երկու հոսանքների մասին մանրանական տես' Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 256—258: «История СССР», Т. V, М., 1968, стр. 382.

³ Վ. Ի. Լևին, Երկեր, հ. 20, էջ 513:

Սակայն արևմտահայ ազատագրական շարժումներն անցյալի համեմատությամբ երիտթուրքերի կառավարման տարիներին ունեին որոշ տարրերություններ: Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման և 1908 թ. հեղափոխության հետևանքով քաղաքային բնակչության շարժումներն ավելի ակտիվ դրսերվեցին, իսկ գյուղացիական հուզումներն ավելի մասսայական բնույթ ընդունեցին, քան *XIX* դարի 50—70-ական թվականներին: Աշխոժացան Արևմտյան Հայաստանի ժողովուրդների համագործակցության փորձերը: Արևմտահայ բուրժուազիան այժմ ուներ ավելի շեշտված ուստական կողմնորոշում: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Ծուսաստանը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին վերաբացեց Հայկական հարցը և այն դարձրեց միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա: Եթե *XIX* դարի 60—70-ական թվականներին արևմտահայ բարձր հոգևորականության որոշ մասը նախապատրաստում էր ժողովրդի ապստամբական ելույթներ, ապա երիտթուրքերի կառավարման տարիներին այդ հոգևորականությունը համարյա ամբողջապես մերված էր լիբերալ-բուրժուազիայի հետ, կանգնելով նրա աշ թեում և աշխատում էր բարելավել արևմտահայության վիճակը իթթիհատի հետ բանակցություններ վարելու ճանապարհով:

Թուրքական պատմագրությունն անհիմն կերպով պնդում է, թե իրը Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած շարժումները եղել են ցարական կառավարության կամ դաշնակցական կուսակցության բացահայտ ու զաղտնի գործունեության արգասիք⁴: Փաստական հարուստ տվյալներով ցույց ենք տալիս, որ այդ շարժումներն առաջացել են մեծ մասամբ տարերայնորեն՝ թուրքական կառավարության հակաժողովրդական ու հայահալած քաղաքականության հետևանքով: Հանրահայտ է, որ ցարիզմը դեմ էր արևմտահայ ազատագրական շարժումներին, իսկ դաշնակցությունը չէր կարող կազմակերպել հակաիթթիհատական ելույթներ, որովհետեւ 1908—1911 թթ. համագործակցում էր երիտթուրքերի հետ, խարվելով նրանց կեղծ խոստումներից: Իրավ է, 1912—1914 թթ. նա, երբ խզեց հարաբերությունները իթթիհատի հետ՝ ժողովրդական մասսաների մեջ հեղինակություն ձեռք բերելու համար կազմակերպեց ցուցադրական որոշ գործողություններ, բայց դրանք սոսկ կաթիլներ էին ժողովրդական շարժումների ծովում:

⁴Տե՛ս Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենդափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 8—9:

Ներկա ուսումնասիրության մեջ առաջ քաշված խնդիրների լուծման համար օգտագործել ենք Երևանի, Թբիլիսիի, Մոսկվայի ու Լենինգրադի պետական արխիվների ու գրադարանների բազմաթիվ աղբյուրներն ու գրականությունը, փաստաթղթերի ժողովածուներ ու հուշագրություններ, ցուցաբերելով, իհարկե, դրանց նկատմամբ քննադատական մուտեցում։ Արիփային նյութերից ամենից առաջ պետք է հիշատակել ուսուական դիվանագիտական աշխատողների (Կ. Պոլսի դեսպանի, էրգրումի գլխավոր հյուպատոսի, Բիթլիսի հյուպատոսի, Վանի փոխհյուպատոսի), ինչպես նաև հատուկ հանձնարարություններով թուրքիա ու Արևմտյան Հայաստան գործուղված առանձին պաշտոնյաների զեկուցագրերը, որոնք գտնվում են Հայկական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական, Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության, ՍՍՀՄ պետական ուղղմապատմական և Վրացական ՍՍՀ պետական կենտրոնական պատմական արխիվներում։ Այդ զեկուցագրերը հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունակում Արևմտյան Հայաստանի թե՛ սոցիալ-տքնտեսական դրության և թե՛ հասարակական-քաղաքական շարժումների մասին։ Հրատարակված նյութերից արժեքավոր են ժամանակի թերթերում ու ամսագրերում լույս տեսած բազմաթիվ հաղորդումներն ու հոդվածները։ Հարուստ տեղեկություններ են տալիս հատկապես «Բյուզանդիոնը», «Մշակը», «Ազատամարտը», «Հորիզոնը», որոնք լույս էին տեսնում Կ. Պոլսում ու Թիֆլիսում և հրապարակում Արևմտյան Հայաստանից ստացած թղթակցությունները։

Հրատարակված աղբյուրներից արժեքավոր են նաև փաստաթղթերի ժողովածուները, որոնք կազմվել են ինչպես Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից առաջ՝ ցարական պաշտոնյաների, այնպես էլ հետո՝ սովետական պատմաբանների կողմից։ Դրանցից պետք է հիշատակել՝ «Сборник дипломатических документов. Реформы в Армении», Петроград, 1915, «Геноцид армян в Османской империи», Ереван, 1966, «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828—1923)», Երևան, 1972։ Առաջին ժողովածուն բաղկացած է բացառապես ցարական պաշտոնական փաստաթղթերից, երկրորդը՝ այդ փաստաթղթերից զատ պարունակում է նաև ուրիշ նյութեր (բոլշևիկյան գործիչների հոդվածներ ու ճառներ, գեմոկրատական-առաջադիմական անհատների հուշեր ու աշխատություններ, հայ հոգևորականների զեկուցագրեր ու հաղորդումներ, քաղաքի ու գյուղի աշխատավորների բողքներ և այլն)։ Երրորդ ժո-

զովածուի մեջ զետեղված փաստաթղթերը գրեթե ամբողջապես վերցված են պաշտոնական հրատարակություններից։ Այդ փաստաթղթերը պայմանագրեր, համաձայնագրեր, հուշագրեր, գեսպանների և դիվանագիտական այլ պաշտոնատար անձանց զեկուցագրեր են, գրագրություններ, նոթագրություններ, արձանագրություններ և այլն։

Մեր թեմայի վերաբերյալ հարուստ նյութեր ենք քաղել նաև այն հեղինակների աշխատություններից, որոնք ապրել կամ եղել են Արևմբայան Հայաստանում և տեսել են դեպքերն ու իրադարձությունները։ Դրանցից պետք է հիշատակել Ա.-Գոյին (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), որը 1909 թ. հովհո-օգոստոսին շրջագայելով Արևմտյան Հայաստանում, հայոց առաջնորդարաններից ու գյուղական քահանաներից նյութեր հավաքեց և իր տպավորությունների հետ միասին 1912 թ. հրատարակեց «Վանի, Բիթլիսի և Էրզրումի վիլայեթները» ուսումնասիրությունը։ Նման գործ կատարեց նաև Ռ. Թեգուլյանցը, որն այցելել էր Արևմտյան Հայաստան 1914 թ. աշնանը⁵։

Արժեքավոր են, այնուհետև, Գեղամ Տեր-Կարապետյանի (Գեղամ և Տատրակ կեղծանուններով) աշխատությունները։ Նա Մուշի հայոց առաջնորդարանի քարտուղարն էր, իսկ 1908 թ. հեղաշրջումից հետո տարոնահայության կողմից ընտրվեց օսմանյան պալատի պատգամավոր և մայրաքաղաքում աշխատում էր ամոքել իր հայրենակիցների ցավերը։ Մամուլում նա հրապարակեց գյուղի իրական կյանքից վերցրած մի շարք պատմվածքներ⁶, իսկ 1911 թ. լուս ընծայեց արժեքավոր մի գրքով՝, որի մեջ փաստական ու վիճակագրական հարուստ տվյալներով ցույց տվեց արևմտահայ գյուղացիության դժնդակ կացությունը Թուրքիայի տիրապետության պայմաններում⁷։

Արևմտյան Հայաստանի հասարակական հարաբերությունների և ժողովրդական շարժումների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ ենք քաղել նաև սփյուռքահայ մտավորականների հուշերից, որոնք լույս են ընծայվել արտասահմանում։ Հայրենակցական զանազան միությունների կողմից։

⁵Տե՛ս R. Բեկցուլյան, По Турецкой Армении, впечатления от поездки летом в 1914 году, Ростов-на-Дону, 1914.

⁶Գեղամ Տեր-Կարապետյան, Տարոնի աշխարհ, պատկերներ, պատմվածքներ, Փարիզ, 1931։

⁷Գեղամ Տեր-Կարապետյան, Հողային հարցը հայաբնակ նահանգներուն մեջ, Կողովրա, 1911։